

HV_628 Proměny sonátové formy 18.–20. století

AR 2023/2024

3. setkání

Vývoj sonátových forem v 18. století

Opakování

- Ideální schéma sonátových forem:
- (Introdukce)
- Expozice = $abc = A$ (T→D)
- Provedení = $???$ = B (D->?->?→T)
- Repríza = $ab'c' = A'$ (T)
- (Coda)

Poslech

- Antonín Dvořák – *Symfonie č. 9 op. 95 e moll, 1. věta*
- Úkol:
  - 1) Podle poslechu v díle určete všechny části, které obsahuje sonátová forma
  - 2) Introdukce je tematická či netematická?
  - 3) V jakém harmonickém poměru je konec introdukce a začátek expozice?
  - 3) Z jakého formálního útvaru je sestaveno hlavní téma?
  - 4) V jakém harmonickém poměru k hlavnímu tématu jsou 2. a 3. téma?
  - 5) V jaké tónině končí prima volta?
  - 6) Co je zvláštního na repríze?
  - 7) Jakou tóninou a jakým akordem je zahájena coda?

Vývoj sonáty v raném 18. století

- Barokní sonáta = fantazie/improvizace s velkým množstvím tónin a charakterů či jako taneční suita
- Proti sobě: sólové sonáty X triové sonáty
- Triové = vlastní schéma (da chiesa, da camera: schematické rozdělení vět – minulé hodiny)
- Sólové = často v podobě suity tanců ([Biber](#), [Vivaldi](#), [Corelli](#), [JSB](#)) → housle samotné (JSB) či s doprovodem BC
- Později sonáty i pro klávesové nástroje (dříve pouze suity)
- Domenico Scarlatti – sonáty pro cembalo → důležitý milník
- Nicméně forma sonáty byla jen druhá polovina cesty ke vzniku sonátových forem

1. polovina cesty: opera

- Základní princip sonátových forem leží v trojdílnosti
- Nebo ve dvoudílnosti s reprízou prvního dílu?
- Každopádně: důležitým útvarem pro vznik trojdílných sonátových forem byly:
- **Předehry/sinfonie k operám/baletům/tragédie lyrique/oratoriím**
- 2 základní typy: francouzská & italská
- **Francouzská: pomalu – rychle (dvoudílná)**
- Již od poloviny 17. století – Lully ([Alcidiane](#) (1658), [Bourgeois gentilhomme](#) (1670)), ale i Händel ([Messiah](#) (1742), [Alcina](#) (1735))
- Ideální schéma fr. ouverture: |:T→D:|:D→T:|
- **Italská: rychle – pomalu – rychle (třídílná)**
- Od poslední čtvrtiny 17. století (1680+) – zejména Alessandro Scarlatti ([Telemaco](#) (1718), [Marco Attilio Regolo](#) (1719), [Cain](#) (1707)), dále Leonardo Leo ([L'Olimpiade](#) (1737)) či Nicola Porpora ([Agrippina](#) (1708), [Germanico in Germania](#) (1732))
- Ideální schéma it. sinfonie: |T→D|D|T|
- Italské předehry se často hrály osamoceně = sinfonia → symfonie

Umožnění vzniku raných sonátových forem

- **Do třetiny 18. stol. = hudba monotematická (zejména díky kontrapunktu)**
  - = v polyfonii se nevytváří tak výrazná a periodická témata
  - = ačkoliv např. ve fuze může být až 6 hlasů, všechny vycházejí z jednoho tématu (i když fuga má velmi podobný princip jako SF)
- **Od třetiny 18. stol. = hudba duotematická (konflikt tónin v harmonii)**
  - = 2 hlavní témata *bojující* mezi sebou
  - = postupná tvorba periodických a SYMETRICKÝCH kvadratur

Duotematismus

- V pozdním baroku se objevuje formální dualismus instrumentálních kompozic = dvoudílná forma (jako ve fr. overtuře)
- = oba díly ze stejného motivického materiálu → dualismus tvořen především tóninovým vztahem
- Schéma:
- |:T-D/paralelní:|:D-T:|
- U dvoudílné formy důležitá repetice mezi díly
→ to vše směřuje ke třídílnosti (jako v it. sinfonii)

Rozdělení sonátové formy poloviny 18. stol. dle Charlese Rosena

- Charles Rosen kolem roku 1750 rozeznává:
  - 1) Sonátová forma instrumentální
  - 2) Sonátová forma ariózní
  - 3) Sonáta s centrálním triem namísto provedení

Ad 1)

Domenico Scarlatti (1685–1757)

- Ročník jako Bach i Händel, formálně však předjímá klasicismus
- Bach = dovršení barokní polyfonie
- Händel = dovršení barokní opery
- Scarlatti = zavedení instrumentálního dualismu → předklasicismus
- *Sonáta d moll K213*, *Sonáta h moll K27*, *Sonáta a moll K149*, *Sonáta d moll K1* (1738)
- Scarlattiho sonáty principiálně:
  1. téma T – 2. oblast D :|: 1./2.téma D/paralelní – T

Ad 1)

Giovanni Battista Sammartini (1700–1775)

- Obdoba Scarlattiho v orchestrální tvorbě
- *Sinfonia no. 39 G dur*, *Sinfonia no. 3 D dur*, *Sinfonia no. 2 c moll*
- Schematicky totožné se Scarlattim

Ad 1)

Jan Václav Stamitz (1717 – 1757)

- Důležitý nejen ve spojení se vznikem *moderního* orchestru, ale i v uplatnění rané sonátové formy do orchestrální faktury
- Spolu s Františkem Xaverem Richterem
- Mannheim = jedno ze dvou přechodových období mezi barokní dvoudílnou formou a sonátovou formou vrcholného vídeňského klasicismu
- [Sinfonia \(Symfonie\) no. 3 B dur \(1741–46\)](#), [Sinfonia no. 2 A dur \(1750s?\)](#)
- Zajímavá: [Symfonie Es dur op. 11 no. 3 \(40s\)](#)
- U Sammartiniho, ale zejména u Stamitze se objevuje raný typ klasické symfonie, na který později navázali Haydn a Mozart => důležitý jako celek
- Ve 3. větě se za Stamitze začíná pravidelně objevovat i Menuet s triem

Ad 1)

Carl Philipp Emanuel Bach (1714–1788)

- Nejvýraznější figura při kodifikování rané finální verze sonátové formy
- CPEB patrně nejvýraznější model pro mladého Haydna
- Zřejmé, že s formou pracoval CPE celý život:
- [Sonáta B dur \(1731\)](#), [Sonáta g moll \(1739\)](#), [Sonáta Es dur \(1754\)](#), [Koncert pro hoboj \(1765\)](#), [Symfonie D dur \(1775\)](#)
- CPE = druhý důležitý most při zavádění klasické sonátové formy do hudebního provozu
- CPE zejména: krok směrem k periodičnosti a kvadraturám
- → zkrácení dlouhých neperiodických témat = zavedení kratšího, symetrického, výraznějšího a tonálně a harmonicky ukotveného tématu
- CPE také zkomplikoval původně jednoduchý přechod mezi 1. a 2. částí pozdně barokních sonát
- → 1. část končí stále na D, ale než se z D dostane na T ve 2. části, bere to harmonickými i kompozičními oklikami

Ad 2) (sonátová forma ariózní)

Árie da capo

- Všeobecně akceptováno, že barokní da capo árie se schématem ABA měla určující vliv na vývoj pozdější sonátové formy
- U da capo árie byl text dvoudílný (AB)
- Ale z této dvoudílnosti se vytvořila trojdílnost opakováním úseku A po B
- Ať to byl Händel:

Rejoice greatly, O daughter of Sion, shout, O daughter of Jerusalem: behold, thy King cometh unto thee.

He is the righteous Saviour, and He shall speak peace unto the heathen.

- Nebo Pergolesi:

*Son imbrogliato io già; ho un certo che nel core che dir per me non so s'è amore, o s'è pietà. Sento un che, poi mi dice:
Uberto, pensa a te.*

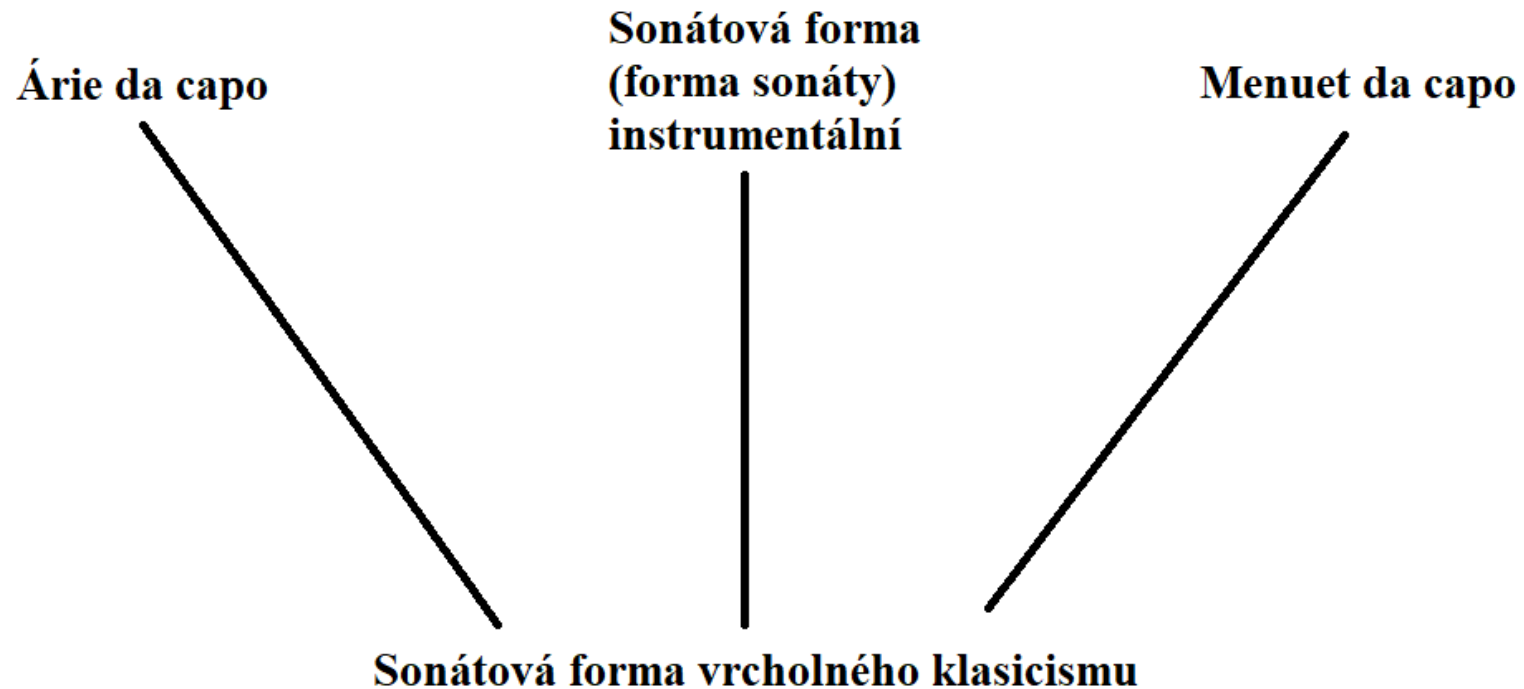
Io sto fra il sì e il no fra il voglio e fra il non voglio, e sempre più m'imbroglio. Ah! misero, infelice, che mai sarà di me!

- Proč opakovat A?

Ad 3) (Sonáta s centrálním triem namísto provedení) Menuet (da capo)

- Menuet (da capo) jako instrumentální obdoba árie da capo, ovšem na ní nezávislá
- Obě formy totiž mají pouze dvě kontrastní část: A+B (v menuetu B = trio), nicméně po B (triu) se vrací část A
- Menuet = párový tanec ve $\frac{3}{4}$ metru
- Trio zavedeno až za Lullyho ve 2. polovině 17. stol.
- Trio = hráno *třemi* nástroji, povětšinou na dominantě
- Od 40. let 18. století se menuet pravidelně umísťuje do 3. vět symfonií, od Beethovena (i u Haydna) menuet střídá formálně podobné scherzo
- Menuetové schéma primárně: A1 A2 B A1 A2 = což zrcadlí drobnější sonátovou formu: A1 A2 (T→D/T) B (D/S?) = harmonické poměry se liší autor od autora
- Lully: Menuet z opery [Proserpine](#) (1680), Couperin: [Menuet en Trio](#) (1722), Stamitz: [Symfonie op. 3 no. 2](#) (1740s), Haydn: [Symfonie no. 20](#) (1757), [Symfonie no. 47](#) (1773), Mozart: [Eine kleine nachtmusik](#) (1787), Beethoven: [Symfonie no. 1](#) (1800)
- Postupem času se B (trio) v menuetu zvětšuje a stává se něčím ve stylu *provedení*

Formování sonátových forem v 1. pol. 18. stol. (dle Rosena)

Forma sonáty v 18. století

- 1) jednovětá skladba barokního období až do poloviny 18. století, je stále ještě odvozená od *suonare* (znít) a tedy stojí v opozici zpívané kantátě a nemá se sonátovou formou pranic společného
- Chronologické okénko: Händel umírá v roce, kdy je Haydnovi 24 let a komponuje svou 20. symfonii, mannheimský orchestr existuje téměř 40 let a CPE má již zavedenou ranou podobu sonátové formy, do toho všeho se rodí Mozart
- A ve stejném roce též umírá Giacomo Antonio Perti, který se narodil r. 1661 a jehož hudební jazyk spadá do vrcholného baroka

= prolínání stylů → pozdní/vrcholné baroko/galantní styl/klasicismus

= představte si rok 1950 (rok od smrti R. Strausse a V. Nováka, bff Mahlera J. B. Foerster stále ještě žije, ale Boulez, Stockhausen a Stravinskij již komponují serialisticky, E. Morriconemu je 22 let, pomalu se rozjíždí kariéra Elvise Presleyho a za 10 let vzniknou Beatles)

! Proto je termín galantní styl/rokoko/předklasicismus tak těžce zařaditelný!

- 2) Od poloviny 18. století je sonáta zpravidla třídílnou kompozicí, přičemž první část bývá v sonátové formě nebo v tom, co se z ní za pár let vyvine

Forma sonáty → sonátová forma

- V 18. století se barokní sonáta tedy rozšířila o 2 prvky, které pomohly vytvořit sonátovou formu známou dnes:

1) O druhé (kontrastní) téma (či stejné téma ležící v kontrastní tónině – D)

2) O evoluční část (provedení) – obměny hlavního tématu v začátku 2. dílu sonáty se rozšiřovaly, až vytvořily celou novou část

- Další důležitý prvek:

3) Vytvoření kratších, periodických, symetrických a originálních témat (tvorba tematicky výrazných a harmonicky uspořádaných kvadratur)

- Sonátová forma se od barokní formy sonáty liší:

a) samostatným provedením

b) návratem prvního tématu v tónice

c) plnou reprízou i druhého tématu

Nicméně o vítězství sonátového cyklu a sonátové formy vídeňského klasicismu můžeme hovořit až kolem roku **1780** → do té doby se pořád ještě dotváří